

بررسی اثربخشی آموزش‌های پیش‌دبستانی مکتب‌القرآن بر مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان شهرستان میاندوآب

سعید بدخشان* دکتر کامران جباری**

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی اثربخشی آموزش‌های پیش‌دبستانی مکتب‌القرآن در مقایسه با آموزش‌های پیش‌دبستانی سایر مراکز در زمینه مهارت‌های اجتماعی بوده است. روش پژوهش توصیفی از نوع پس‌رویدادی و از نظر هدف، کاربردی بود. جامعه آماری دانش‌آموزان پایه اول ابتدایی شهرستان میاندوآب بودند که آموزش پیش‌دبستانی را در مکتب‌القرآن و سایر مراکز پیش‌دبستانی گذرانده بودند. از این جامعه تعداد ۲۸۰ نفر به روش نمونه‌گیری تصادفی چندمرحله‌ای انتخاب شدند. ابزار جمع‌آوری اطلاعات پرسش‌نامه مهارت‌های اجتماعی کودکان پیش‌دبستانی (احمدی و نورانی، ۱۳۸۰) بود که روایی و پایایی آن مورد تأیید متخصصان قرار گرفته است. داده‌های حاصل توسط آزمون تی مستقل مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. یافته‌های حاصل نشان داد که بین آموزش مکتب‌القرآن و بخشی از مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان رابطه معناداری وجود دارد. بدین معنی که دانش‌آموزانی که آموزش‌های پیش‌دبستانی را در مکتب‌القرآن گذرانده بودند در مقایسه با دانش‌آموزانی که آموزش پیش‌دبستانی را در سایر مراکز آموزشی گذرانده بودند، در میزان راستگویی، اعتماد به نفس و نحوه ارتباط با خواهران و برادران و همسالان خود در سطح بالاتری قرار داشتند و تفاوت این دو گروه در این ویژگی‌ها معنادار بود. در حالی که در سایر مهارت‌های اجتماعی مورد مطالعه مثل حساسیت و زودرنجی، نشاط و تخیل تفاوت معناداری میان دو گروه مشاهده نشد.

واژگان کلیدی: مکتب‌القرآن، آموزش پیش‌دبستانی، مهارت اجتماعی، دانش‌آموزان.

کودکان سرمایه‌های ارزشمند و سازنده آینده جامعه هستند. آموزش و پرورش در دوره کودکی که زمان شکل‌گیری شخصیت و ایجاد عادات مختلف و پیشگیری از بروز مشکلات است، از حساس‌ترین و مهم‌ترین وظایف دست اندرکاران و مسئولان جامعه است و باید از اولویت ویژه‌ای برخوردار باشد (بارنت^۱، ۲۰۱۱). نگاهی گذرا به تغییرات و تحولات آموزش و پرورش پیش از دبستان، در طول بیش از نیم قرن گذشته، نشانگر این واقعیت است که مبحث تربیت دینی گاهی به عمد و گاهی به سهو نادیده گرفته شده یا براساس یافته‌های پژوهشی بدان پرداخته نشده است. لیکن تزلزل و مشکلات موجود در اعتقادات دینی جوانان این عصر ایران زمین، لزوم بازنگری عمیق و مبتنی بر مطالعه را در برنامه‌های دوره پیش از دبستان الزامی می‌کند (کارشکی، پاکدامن و قربانی، ۱۳۹۳).

قرآن منبع اصلی پژوهش‌های اسلامی در هر عصر و در هر منطقه‌ای از جهان و مبنای ساختن یک جامعه متکامل و آزاد جهت شکوفایی نیروها و استعدادهای نهفته آدمی در تمام ابعاد است. پس کنکاشی عمیق و گسترده در حوزه تربیت مهارت اجتماعی بر مبنای آموزش آیات قرآن که از اساس آموزش مکتب‌القرآن است، جهت رسیدن و نیل به هدف مورد نظر لازم است (کاظمی، ۱۳۸۹). از مهم‌ترین نکاتی که در مورد مکتب تربیتی اسلام و نظام‌های آموزشی برخاسته از آن می‌توان برشمرد این است که با توجه به سند تحول از لحاظ برنامه درسی هدف غایی تعلیم و تربیت در نظام تربیت دینی فطرت‌گرایی توحیدی است، که زمینه‌ساز شکوفایی فطرت الهی دانش‌آموزان است. روش‌های آموزشی این مکتب بر آزادی و انعطاف‌پذیری در روش‌های آموزشی، فرد محوری، احتجاج، مناظره، روش استدلالی و تحلیلی تأکید دارد و معلم به‌عنوان راهنما، اسوه، الگو و سرمشق در این نظام نقش ایفا می‌کند (بدخشان، ۱۳۹۶). این مهم بیانگر تفاوت ماهوی بین نظام‌های آموزشی دینی اسلامی - ایرانی با سایر نظام‌های کلاسیک رایج در دنیا است. بر همین اساس طرح ایجاد مکتب‌القرآن در نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران مطرح شد.

مؤسسه فرهنگی مکتب‌القرآن یکی از مراکز پیش‌دبستانی است که از ۲۲ سال پیش با انگیزه ارتقای دانش و اعتلای ترویج فرهنگ قرآنی تشکیل شده است. محتوای آموزشی

این مرکز شامل انس با قرآن، قصه، شعر و سرود، بازی، نقاشی، کاردستی، نمایش خلاق، بحث و گفتگو، مشاهده، آزمایش و گردش علمی است و فعالیت‌های آموزشی با نگاه تلفیقی به حوزه‌های یادگیری دینی، اجتماعی، هنری، ریاضی، تربیت بدنی، زبان‌آموزی و علوم طراحی و با هدایت مربی به روش فعال و غیرمستقیم و متناسب با سن به اجرا در آمده‌اند (راهنمای جامع قرآن پیش‌دبستانی، به نقل از شعبانی، ۱۳۹۶). نقطه آغاز این فعالیت‌های آموزشی در سال ۶۹-۱۳۶۸ در قالب ۲۵ کلاس با تعداد ۶۰۰ نونهال در شهر مقدس قم بود و بعدها در سایر نقاط کشور نیز دایر شد.

اهداف آموزشی طرح مکتب‌القرآن‌الکریم، هماهنگ با اهداف سازماندهی قرآن دوره پیش‌دبستانی عبارتند از: آشنایی نونهالان متناسب با شرایط سنی، ظرفیت و توانایی ذهنی با معارف قرآن و اهل بیت (ع)، ایجاد موقعیت‌های مطلوب یادگیری جهت شکوفایی استعدادهای فطری و خدادادی نونهالان متناسب با ارزش‌های اسلامی با توجه به رویکرد انس و علاقه به یادگیری قرآن کریم، رشد مهارت‌های ذهنی و حسی - حرکتی، شادی بخشیدن هدفمند به زندگی کودک و پرورش حس زیبایی‌شناسی، آموزش نکات ایمنی، بهداشتی و زیست محیطی مورد نیاز کودکان، پرورش مهارت‌های زبان فارسی، پرورش مهارت‌های اجتماعی و آماده ساختن نونهالان از هر جهت برای ورود به دبستان است (راهنمای جامع قرآن پیش‌دبستانی، به نقل از شعبانی، ۱۳۹۶).

چنان‌که بیان شد یکی از اهداف تأسیس مکتب‌القرآن‌الکریم پرورش مهارت‌های اجتماعی در نوآموزان است. خضری (۱۳۹۱) یادآور شده است که مهارت‌های اجتماعی به معنی درک و مدیریت محیط اجتماعی و پاسخ‌دهی مؤثر به موقعیت‌های آن است. افراد برخوردار از این مهارت‌ها از حساسیت اجتماعی، بینش اجتماعی، فهم اجتماعی، بینش روان‌شناختی، قضاوت اخلاقی، روابط اجتماعی و حل مسئله اجتماعی برخوردارند. هترینگتون^۱ و پارک^۲ (۱۳۷۳)، به نقل از احمدی و نورانی، (۱۳۸۰) مهارت‌های اجتماعی را فرایندی که در آن معیارها، مهارت‌ها، انگیزه‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی شکل می‌گیرد، تعریف کرده‌اند. آن‌ها معتقدند خانواده، همسالان و معلمان در امر پرورش مهارت‌های اجتماعی ایفای نقش می‌کنند. پایه شکل‌گیری این مهارت‌ها از ابتدایی‌ترین

دوره‌های زندگی ریخته می‌شود. جلیلی آبکنار (۱۳۸۹)، نیز در تعریف مهارت‌های اجتماعی بیان می‌کند که «مهارت‌های اجتماعی بر رفتارهای فراگرفته مطلوبی اشاره دارد که فرد را قادر می‌سازد با دیگران رابطه مطلوبی داشته و از واکنش‌های نامعقول اجتماعی خودداری کند. مهارت‌های اجتماعی طیف گسترده‌ای از رفتارها از قبیل توانایی شروع ارتباط مؤثر و مناسب با دیگران، ارائه پاسخ‌های مفید و شایسته، تمایل به رفتارهای سخاوتمندانه، همدلانه و یاریگرانه، پرهیز از تمسخر، قلدری و زورگویی به دیگران را شامل می‌شود». از این رو سال‌هایی را که کودکان در مهد کودک یا آمادگی می‌گذرانند از حساس‌ترین سال‌های دوران زندگی آنان محسوب می‌شود که از لحاظ اجتماعی ساختن آن‌ها بسیار حائز اهمیت است (صابری، ۱۳۹۲). بارت (۱۹۹۵)، در پژوهشی با عنوان «اثرات بلندمدت برنامه‌های (آموزشی) اوایل کودکی بر بروندادهای شناختی و مدرسه» با مرور ۳۶ مطالعه که شامل مطالعات در زمینه آموزش‌های پیش‌دبستانی، فرصت برتری^۱، مراقبت کودکان^۲، و برنامه‌های ملاقات در خانه^۳ بود به این نتیجه رسید که برنامه‌های آموزشی اوایل کودکی اثرات مثبت زیادی بر هوش کودک در کوتاه مدت ایجاد کرده و همچنین در بلند مدت نیز بر موفقیت تحصیلی، تکرار پایه، قرارگیری در بخش آموزش‌های ویژه و سازگاری (تطبیق) اجتماعی^۴ تأثیر چشمگیری خواهد داشت. تمام برنامه‌ها این اثرات را به بار نمی‌آورد که شاید علت آن در متفاوت بودن کیفیت دوره و تامین بودجه در سراسر دوره باشد. اصلانی (۱۳۹۱) در مطالعه خود که در زمینه «مقایسه مهارت‌های اجتماعی و پیشرفت سواد خواندن دانش‌آموزان دوره ابتدایی با سابقه آموزش پیش‌دبستانی (مکتب‌القرآن و عادی) و بدون آن» انجام داد، دریافت که تفاوت معناداری بین گروه‌های مورد مطالعه وجود ندارد. علاوه بر این بین مهارت اجتماعی و متغیرهای جنسیت نیز رابطه‌ای وجود ندارد، ولی سواد خواندن گروه مکتب‌القرآن نسبت به سایر گروه‌ها (دانش‌آموزانی که در پیش‌دبستانی عادی تحصیل کرده بودند و کسانی که فاقد آموزش بودند) در وضعیت بالایی قرار داشته و بین سواد خواندن با متغیر جنسیت و گروه رابطه وجود دارد. به این معنا که میزان سواد خواندن

1. head start
2. child care
3. home visiting programs
4. social adjustment

دانش‌آموزان دختر و پسر مکتب‌القرآن و پیش‌دبستانی رفته به‌طور معنادار از دانش‌آموزان دختر و پسر پیش‌دبستانی نرفته بیشتر است و دختران سواد خواندن بیشتری داشتند. رنجبریان، موسی‌پور و قزل‌ایاق (۱۳۸۴) در تعریف عزت نفس اشاره می‌کنند که عزت نفس^۱ یعنی میزان ارزشی که فرد به خود نسبت می‌دهد و یا دیگران برای او به عنوان یک شخص قائل هستند. در واقع عزت نفس را می‌توان مجموعه‌ای از افکار، احساسات، عواطف و تجربه‌ها تصور کرد که در فرایند زندگی اجتماعی شکل می‌گیرند. جعفری‌زاده و حاجتی (۱۳۹۶) در مطالعه خود در زمینه تأثیر قصه‌های قرآنی بر عزت نفس کودکان پیش‌دبستانی به این نتیجه رسیدند که قصه‌های قرآنی بر عزت نفس کودکان تأثیر معناداری ندارد و فقط بر عزت نفس کودکان در بعد خانوادگی مؤثر است. حمیدپور، حسینی و پژوهنده (۱۳۸۸) در مطالعه خود در زمینه نقش آموزش پیش‌دبستانی در یادگیری مهارت‌های روانی - حرکتی و سازگاری اجتماعی که با روش علی مقایسه‌ای (پس‌رویدادی) انجام شد به این نتیجه رسیدند که بین دو گروه آموزش دیده و آموزش ندیده در متغیر مهارت‌های روانی - حرکتی و سازگاری اجتماعی، به‌طور کلی تفاوت معنادار وجود ندارد. وی یادآور شد که شاید تفاوت در کیفیت برنامه‌های این مراکز، شخصیت و نحوه ارتباط معلم، فضای مرکز و میزان تجربه پیش‌دبستانی است که در این قلمرو اهمیت دارد. درستی و زارعی (۱۳۹۶)، در مطالعه‌ای با عنوان «تأثیر قصه‌گویی قصص قرآنی بر سازش‌یافتگی کودکان پیش‌دبستانی» که با روش نیمه آزمایشی انجام شده بود با اشاره به این که روش قصه‌گویی که یکی از روش‌های آموزشی در مکتب‌القرآن است، یکی از راه‌های مؤثر در تربیت کودک را آشنایی کودکان با قصص قرآنی دانسته و اشاره می‌کنند که قصص قرآنی مفاهیم ارزشمندی را در بردارند که بر جوانب مختلف تحول کودکان تأثیر دارد و چنانچه انتخاب قصه و به چالش کشیدن مفاهیم برگرفته از آن، مطابق با ظرفیت‌های آنان باشد، موجب می‌شود تا کودکان بیشتر بتوانند با دین ارتباط برقرار بکنند و آموزه‌های دینی را بهتر درک کنند. همچنین قصه‌های قرآن، علاوه بر افزایش تخیل در کودکان مفاهیم ارزشی نظیر شجاعت، راستگویی، مهربانی، صداقت، امانت‌داری و غیره را هم به دنبال دارد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که بین میانگین نمرات کودکان گروه آزمایش و گواه در سازش‌یافتگی اجتماعی تفاوت معناداری به نفع

1. Self-esteem

گروه آزمایش وجود دارد، اما در دو مؤلفه سازش‌یافتگی عاطفی و سازش‌یافتگی آموزشی تفاوت معناداری بین دو گروه مشاهده نشد. حمیدی، منشی، اشکان و احمدی‌مهر (۱۳۹۲) در مطالعه‌ای که در زمینه بررسی تأثیر آموزش پیش‌دبستانی بر یادگیری مهارت‌های روانی - حرکتی و سازگاری اجتماعی دانش‌آموزان دوره ابتدایی انجام دادند، دریافتند که موفقیت کودکان در مدرسه تا حدودی به رویدادهایی بستگی دارد که آن‌ها قبل از ورود به مدرسه تجربه کرده‌اند. آمادگی کودکان برای ورود به مدرسه و موفقیت بعدی آن‌ها در تحصیل، با جنبه‌های مختلف رشد آن‌ها مرتبط است. عواملی از قبیل رشد جسمی، اجتماعی، شناختی، دانشی و چگونگی یادگیری در تعیین موفقیت آن‌ها در مدرسه نقش دارند. آن‌ها نهایتاً یادآور شدند که با توجه به نتایج این پژوهش آموزش پیش‌دبستانی در یادگیری مهارت‌های روانی حرکتی و سازگاری اجتماعی دانش‌آموزان دوره ابتدایی بی‌تأثیر است. پولادی‌ری‌شهری، بهروزی، منصورزاده و رضایی (۱۳۹۲) در مطالعه خود در زمینه بررسی تأثیر آموزش پیش‌دبستانی بر مهارت‌های روانی - حرکتی و سازگاری اجتماعی کودکان که با روش علی مقایسه‌ای انجام شده است، دریافتند که گروه آموزش دیده در مقایسه با گروه فاقد تجربه آموزش پیش‌دبستانی، مهارت‌های روانی - حرکتی بالاتر و سازگاری اجتماعی بهتری داشته‌اند. به عبارت دیگر آموزش پیش‌دبستانی تغییر معناداری در آن‌ها به وجود آورده است. صبحی‌قراملکی، حاجلو و محمدی (۱۳۹۵) در مطالعه خود در زمینه بررسی اثربخشی آموزش مهارت‌های زندگی بر سازگاری اجتماعی کودکان پیش‌دبستانی که با روش نیمه آزمایشی انجام دادند به این نتیجه رسیدند که آموزش مهارت‌های زندگی باعث افزایش مهارت‌های اجتماعی و رابطه با همسالان و کاهش طرد همسالان، رفتارهای غیراجتماعی، رفتارهای تکانشی و برتری‌طلبی می‌گردد. از این رو آموزش مهارت‌های زندگی بر میزان سازگاری اجتماعی کودکان پیش‌دبستانی مؤثر است. عصاره، احمدی و عباس‌پور (۱۳۹۲) در مطالعه خود در زمینه تأثیر آموزش و پرورش پیش‌دبستانی بر پیشرفت تحصیلی و سازگاری اجتماعی دانش‌آموزان دو زبانه اول ابتدایی که با روش علی مقایسه‌ای انجام شده است، دریافتند که بین دانش‌آموزان دو زبانه پایه اول شرکت‌کننده در آموزش‌های پیش‌دبستانی با دانش‌آموزان فاقد این تجربه، در «متغیرهای پیشرفت تحصیلی و سازگاری اجتماعی»، تفاوت معنادار وجود دارد. دانش‌آموزان پسر دو زبانه نسبت به دختران،

پیشرفت تحصیلی و سازگاری بیشتر و بالاتری دارند. تفاوت میانگین نمرات پیشرفت تحصیلی درس فارسی نسبت به سایر دروس، معنادارتر است و این امر ناشی از ارتباط بین فهم زبان و درک مطلب با فهم دروس و پیشرفت سواد خواندن و در نتیجه، تأثیر دوره پیش‌دستانی بر مهارت زبان‌آموزی است. رمضان‌زاده، میری و هاشمی (۱۳۹۴)، در مطالعه خود در زمینه انس با قرآن و رابطه آن با بهداشت روان که با روش توصیفی انجام شده است، دریافتند که اعتقادات و اعمال مذهبی در پیشگیری از ابتلا به اختلالات روانی (افسردگی، اضطراب و...) مهم می‌باشد و با توجه به نتایج پژوهش آن‌ها، می‌توان با اجرای برنامه‌های قرآنی زمینه انس بیشتر یادگیرندگان با قرآن را فراهم ساخت و در نتیجه سلامت روانی آن‌ها را افزایش داد. جعفریان و غفاری (۱۳۹۵) در مطالعه خود در زمینه تربیت دینی و تأثیر آن بر اخلاق فردی و اجتماعی دانش‌آموزان ابتدایی که با روش توصیفی انجام شده است، دریافتند که مؤلفه‌های اخلاق فردی و اجتماعی در فرزندان مورد مطالعه ارتقای بسزایی نسبت به قبل از تعلیم و تربیت مبانی دینی داشته است. به عبارت دیگر آموزه‌های مذکور منجر به رشد تربیت اخلاقی با رویکرد فردی و جمعی در کودکان شده است. شعبانی (۱۳۹۶)، در مطالعه‌ای که در زمینه مقایسه تأثیر آموزش پیش‌دستانی بر عملکرد انس با قرآن نوآموزان مکتب‌القرآن و سایر مراکز پیش‌دستانی ۹۳-۱۳۹۲ با روش علی مقایسه‌ای انجام داد، مشاهده کرد که تنها از نظر عملکرد آمادگی انس با قرآن شامل: فهم داستان‌های قرآنی، فهم مفاهیم قرآنی، حفظ سوره‌های قرآنی، ترجمه آموزه‌های قرآنی و روخوانی قرآن در بین نوآموزان مکتب‌القرآن در مقایسه با سایر مراکز پیش‌دستانی تفاوت معناداری وجود دارد، ولی شاید بتوان آموزش مکتب‌القرآن را با توجه به نتایج پژوهش حاضر به عنوان زمینه مثبتی برای این افراد در یادگیری بهتر مهارت‌های اجتماعی به‌وسیله آموزه‌های دینی تعبیر کرد.

اکنون در این تحقیق با در نظر گرفتن این‌که در کشور ایران و نظام آموزشی آن چند سالی است برنامه آموزش پیش‌دستانی مکتب‌القرآن مطرح شده است ضرورت انجام پژوهش‌هایی که به بررسی ابعاد گوناگون رشد و تحول مهارت اجتماعی کودک تحت تأثیر آموزش‌های این مدارس بپردازند بیش از پیش اهمیت خود را نمایان می‌سازد. لذا مسأله اصلی پژوهش حاضر این است که آیا بین شیوه آموزش مکتب‌القرآن و مدارس عادی، تفاوت‌هایی در افزایش مهارت‌های اجتماعی کودکان وجود دارد؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر، یک پژوهش پس رویدادی است و به متغیر وابسته به بررسی علل احتمالی وقوع آن می‌پردازد (از معلول به علت احتمالی پی می‌برد) و علت به دلیل خصیصه‌ای بودن و یا خارج بودن از کنترل محقق قابل دستکاری نیست (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۹۰). جامعه آماری این پژوهش دانش‌آموزان کلاس اول شهرستان میاندوآب هستند که دوره آموزش پیش‌دبستانی را در مؤسسه مکتب‌القرآن کریم و سایر مراکز پیش‌دبستانی سپری کرده‌اند. از این جامعه نمونه‌ای با حجم ۲۸۰ نفر با استفاده از روش تصادفی چند مرحله‌ای و براساس جدول کرجسی و مورگان (۱۹۷۰) انتخاب شدند.

ابزارهای جمع‌آوری اطلاعات

ابزار جمع‌آوری اطلاعات پژوهش پرسش‌نامه مهارت‌های اجتماعی کودکان پیش‌دبستانی احمدی و همکاران (۱۳۸۰) است. این پرسش‌نامه از ۴۰ گویه تشکیل شده است که هر گویه در مقیاس لیکرتی سه گزینه‌ای یعنی ۰، ۱ و ۲ نمره‌گذاری شده و مجموع نمرات حاصل به عنوان معیار سازگاری اجتماعی کودک در نظر گرفته می‌شود. مؤلفه‌های این پرسش‌نامه متمرکز بر سنجش رفتار سازشی از جمله راستگویی، نشاط، اعتماد به نفس، حساسیت و زودرنجی، تخیل، آزار و اذیت دیگران و نحوه ارتباط با خواهران و برادران و همسالان است. با توجه به این که گروه هدف دانش‌آموزان سال اول ابتدایی هستند که تازه دوره پیش‌دبستانی را پشت سر گذاشته‌اند و توانایی پاسخگویی به سوال‌های پرسش‌نامه را نداشتند لذا از معلمان گروه هدف خواسته شد تا با توجه به ویژگی‌های رفتاری دانش‌آموزان بندهای مربوطه را در پرسش‌نامه مذکور تکمیل کنند. احمدی و نورانی (۱۳۸۰) با استفاده از روایی محتوایی و قضاوت متخصصان به بررسی محتوای این پرسش‌نامه پرداختند که پس از چندین بار ویرایش متخصصان این پرسش‌نامه را به لحاظ روایی مورد تأیید قرار دادند و پایایی پرسش‌نامه را با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ مورد بررسی قرار دادند که این ضریب را ۰/۹۷ گزارش نمودند. در این مطالعه نیز روایی پرسش‌نامه به صورت محتوایی با استفاده از قضاوت متخصصان مورد تأیید قرار گرفت و پایایی آن نیز با استفاده از آلفای کرونباخ بررسی مورد تأیید قرار گرفت.

یافته‌های پژوهش

هدف از این پژوهش مقایسه تأثیر آموزش‌های پیش‌دبستانی مکتب‌القرآن با سایر مراکز پیش‌دبستانی بر مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان پایه اول ابتدایی است. یکی از انواع مهارت‌های اجتماعی در این مطالعه راستگویی است. مقایسه عملکرد دانش‌آموزان پایه اول که آموزش پیش‌دبستانی را در این نوع مراکز گذرانده‌اند با دانش‌آموزانی عادی در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. مقایسه میانگین‌های گروه آموزش دیده مکتب‌القرآن و عادی در میزان راستگویی

متغیرها	میانگین	انحراف استاندارد	آزمون t	t بحرانی	درجه آزادی	سطح معناداری
فراگیران مکتب‌القرآن	۴/۲۹	۰/۷۳±۰/۱۳	۲/۶۱	۲/۰۰	۲۸۰	۰/۰۵
فراگیران عادی	۳/۴۳	۰/۸۱±۰/۲۷				

براساس نتایج مندرج در جدول ۱ در درجه آزادی ۲۸۰ و در سطح احتمال ۰/۰۵ مقدار t به دست آمده ۲/۶۱ می‌باشد که این از مقدار t جدول ۲/۰۰ بزرگ‌تر است. بنابراین بین دو گروه دانش‌آموزان آموزش دیده پیش از دبستان مکتب‌القرآنی با عادی در میزان راستگویی تفاوت معناداری وجود دارد و می‌توان نتیجه گرفت که آموزش پیش از دبستان با آموزش‌های مکتب‌القرآن موجب افزایش راستگویی دانش‌آموزان پایه اول می‌گردد.

دیگر مهارت‌های اجتماعی مورد مطالعه در این پژوهش میزان نشاط دانش‌آموزان است. مقایسه دانش‌آموزان دو گروه در این خصیصه در جدول ۲ گزارش شده است.

جدول ۲. مقایسه میانگین‌های گروه آموزش دیده مکتب‌القرآن و عادی در میزان نشاط

متغیرها	میانگین	انحراف استاندارد	آزمون t	t بحرانی	درجه آزادی	سطح معناداری
فراگیران مکتب‌القرآن	۳/۰۲	۰/۴۵±۰/۰۰۶	۱/۴۶	۲/۰۰	۲۸۰	۰/۰۵
فراگیران عادی	۳/۳	۰/۳۰±۰/۰۱				

براساس نتایج مندرج در جدول در درجه آزادی 28° و در سطح احتمال $0/05$ مقدار t به دست آمده $1/46$ می باشد که این از مقدار t جدول $2/00$ کوچکتر است. در نتیجه می توان گفت که بین میزان نشاط دانش آموزان آموزش دیده پیش از دبستان مکتب القرآنی با دانش آموزان عادی تفاوت معناداری وجود ندارد.

دیگر مهارت های اجتماعی مورد مطالعه در این پژوهش میزان اعتماد به نفس دانش آموزان است. مقایسه دانش آموزان دو گروه در این خصیصه در جدول ۳ آمده است.

جدول ۳. مقایسه میانگین های گروه آموزش دیده مکتب القرآن و عادی
در میزان اعتماد به نفس

متغیرها	میانگین	انحراف استاندارد	آزمون t	t بحرانی	درجه آزادی	سطح معناداری
فراگیران مکتب القرآن	۴/۰۲	$0/65 \pm 0/006$	۳/۳۶	۲/۰۰	۲۸۰	۰/۰۵
فراگیران عادی	۳/۵	$0/30 \pm 0/01$				

براساس نتایج مندرج در جدول در درجه آزادی 28° و در سطح احتمال $0/05$ مقدار t به دست آمده $3/36$ می باشد که این از مقدار t جدول $2/00$ بزرگ تر است. لذا می توان نتیجه گرفت که بین میزان اعتماد به نفس دانش آموزان آموزش دیده پیش از دبستان مکتب القرآنی با دانش آموزان عادی تفاوت معنادار وجود دارد.

دیگر مهارت های اجتماعی مورد مطالعه در این پژوهش میزان حساسیت و زودرنجی دانش آموزان است. مقایسه دانش آموزان دو گروه در این خصیصه در جدول ۴ گزارش شده است.

جدول ۴. مقایسه میانگین های گروه آموزش دیده مکتب القرآن و عادی
در میزان حساسیت و زودرنجی

متغیرها	میانگین	انحراف استاندارد	آزمون t	t بحرانی	درجه آزادی	سطح معناداری
فراگیران مکتب القرآن	۳/۷۵	$1/04 \pm 0/01$	۱/۰۷	۲/۰۰	۲۸۰	۰/۰۵
فراگیران عادی	۳/۷۱	$1/84 \pm 0/21$				

براساس نتایج مندرج در جدول در درجه آزادی 28° و در سطح احتمال $0/05$ مقدار t به‌دست آمده $1/07$ می‌باشد که این از مقدار t جدول $2/00$ کوچکتر است. لذا می‌توان نتیجه گرفت که بین میزان حساسیت و زودرنجی دانش‌آموزان آموزش دیده پیش از دبستان مکتب‌القرآنی با دانش‌آموزان عادی تفاوت معناداری وجود ندارد. دیگر مهارت‌های اجتماعی مورد مطالعه در این پژوهش میزان تخیل دانش‌آموزان است. مقایسه دانش‌آموزان دو گروه در این خصیصه در جدول ۵ آمده است.

جدول ۵. مقایسه میانگین‌های گروه آموزش دیده مکتب‌القرآن و عادی در میزان تخیل

متغیرها	میانگین	انحراف استاندارد	آزمون t	t بحرانی	درجه آزادی	سطح معناداری
فراگیران مکتب‌القرآن	۲/۶۵	$1/14 \pm 0/01$	$0/085$	$2/00$	28°	$0/05$
فراگیران عادی	۲/۶۷	$1/04 \pm 0/21$				

نتایج مندرج در جدول در درجه آزادی 28° و در سطح احتمال $0/05$ مقدار t به‌دست آمده $0/085$ می‌باشد که این از مقدار t جدول $2/00$ کوچکتر است. لذا می‌توان نتیجه گرفت که بین میزان خیال‌بافی دانش‌آموزان آموزش دیده پیش از دبستان مکتب‌القرآنی با دانش‌آموزان عادی رابطه معنادار وجود ندارد. دیگر مهارت‌های اجتماعی مورد مطالعه در این پژوهش میزان ارتباط با خواهران و برادران و همسالان دانش‌آموزان دو گروه است. مقایسه دانش‌آموزان دو گروه در این خصیصه در جدول ۶ آمده است.

جدول ۶. مقایسه میانگین‌های گروه آموزش دیده مکتب‌القرآن و عادی در نحوه ارتباط با خواهران و برادران و همسالان

متغیرها	میانگین	انحراف استاندارد	آزمون t	t بحرانی	درجه آزادی	سطح معناداری
فراگیران مکتب‌القرآن	۴/۷۶	$0/22 \pm 0/02$	$3/73$	$2/00$	28°	$0/05$
فراگیران عادی	۳/۲۹	$0/33 \pm 0/01$				

نتایج مندرج در جدول در درجه آزادی ۲۸۰ و در سطح احتمال ۰/۰۵ مقدار t به دست آمده ۳/۷۳ می باشد که این از مقدار t جدول ۲/۰۰ بزرگ تر است. لذا می توان نتیجه گرفت که بین میزان و نحوه ارتباط با خواهران و برادران و همسالان دانش آموزان آموزش دیده پیش از دبستان مکتب القرآن با دانش آموزان عادی رابطه معنادار وجود دارد. از این رو می توان نتیجه گرفت که آموزش پیش از دبستان با آموزش های مکتب القرآن موجب افزایش در مهارت اجتماعی دانش آموزان پایه اول می گردد.

بحث و نتیجه گیری

هدف از انجام پژوهش حاضر مقایسه مهارت های اجتماعی دانش آموزان پایه اول ابتدایی است که دوره پیش دبستانی خود را در مراکز مکتب القرآن و سایر مراکز پیش دبستانی گذرانده اند. پژوهش حاضر با یافته های پژوهش حمیدپور و همکاران (۱۳۸۸) و اصلانی (۱۳۹۱) در زمینه مهارت های اجتماعی مغایرت دارد زیرا طبق پژوهش اصلانی، بین کودکان آموزش دیده در مکتب القرآن و پیش دبستانی عادی تفاوتی در زمینه مهارت های اجتماعی مشاهده نشده بود. همچنین حمیدپور و همکاران (۱۳۸۸) دریافتند که بین دو گروه آموزش دیده و آموزش ندیده در متغیر مهارت های روانی-حرکتی و سازگاری اجتماعی، تفاوت معناداری وجود ندارد. ولی این نتایج با یافته های پژوهش عصاره و همکاران (۱۳۹۲)، جعفریان و غفاری (۱۳۹۵) و شعبانی (۱۳۹۶) همسو است زیرا عصاره و همکاران (۱۳۹۲) دریافتند که بین دانش آموزان دو زبانه پایه اول شرکت کننده در آموزش های پیش دبستانی با دانش آموزان فاقد این تجربه، در «متغیرهای پیشرفت تحصیلی و سازگاری اجتماعی» تفاوت معنادار وجود دارد. همچنین جعفریان و غفاری (۱۳۹۵) دریافتند که مؤلفه های اخلاق فردی و اجتماعی در فرزندان مورد مطالعه ارتقای بسزایی نسبت به قبل از تعلیم و تربیت مبانی دینی داشته است. به عبارت دیگر آموزه های مذکور منجر به رشد تربیت اخلاقی با رویکرد فردی و جمعی در کودکان شده است. شعبانی (۱۳۹۶) نیز در پژوهش خود دریافت که تنها از منظر عملکرد آمادگی انس با قرآن شامل فهم داستان های قرآنی، فهم مفاهیم قرآنی، حفظ سوره های قرآنی، ترجمه آموزه های قرآنی

و روخوانی قرآن در بین نوآموزان مکتب‌القرآن با سایر مراکز مقایسه نتایج معناداری مشاهده شده است.

یافته دیگر پژوهش حاکی از آن است که در بخش راستگویی تفاوت معناداری میان دانش‌آموزان آموزش دیده پیش‌دبستانی مکتب‌القرآنی با عادی وجود دارد و می‌توان نتیجه گرفت که آموزش‌های پیش‌دبستانی مکتب‌القرآن موجب افزایش راستگویی دانش‌آموزان پایه اول گردیده است. درستی و زارعی (۱۳۹۶)، با اشاره به روش قصه‌گویی که یکی از روش‌های آموزشی در مکتب‌القرآن است، یکی از راه‌های مؤثر در تربیت کودک را آشنایی کودکان با قصص قرآنی دانسته و اشاره می‌کنند که قصص قرآنی مفاهیم ارزشمندی را در بردارند که بر جوانب مختلف تحول کودکان تأثیر دارد و چنانچه انتخاب قصه و به چالش کشیدن مفاهیم برگرفته از آن، مطابق با ظرفیت‌های آنان باشد، موجب می‌شود تا کودکان بیشتر بتوانند با دین ارتباط برقرار بکنند و آموزه‌های دینی را بهتر درک کنند. همچنین قصه‌های قرآن، علاوه بر افزایش تخیل در کودکان مفاهیم ارزشی نظیر شجاعت، راستگویی، مهربانی، صداقت، امانت‌داری و غیره را هم به دنبال دارد.

یافته دیگر این پژوهش عدم وجود تفاوت معنادار در میزان نشاط دانش‌آموزان آموزش دیده پیش‌دبستانی مکتب‌القرآنی با عادی بود. معنی این یافته این است که آموزش پیش‌دبستانی مکتب‌القرآن نتوانسته است تغییر معناداری در میزان نشاط دانش‌آموزان کلاس اول ایجاد نماید که این نتیجه با نتایج تحقیقات حمیدپور و همکاران (۱۳۸۸) همسو است. یافته‌های این پژوهشگران حاکی از این است که آموزش‌های پیش‌دبستانی در واقع تاخیرهای رشدی مربوط به حیطه روانی-حرکتی را بهبود می‌بخشد نه این‌که باعث رشد و توسعه فراتر از محدوده رشدی مورد انتظار در کودک شود ولی این نتایج با نتایج پژوهش پولادی ری‌شهری و همکاران (۱۳۹۲) ناهمسو است.

یافته سوم این پژوهش وجود تفاوت معنادار بین دانش‌آموزان دو گروه در میزان اعتماد به نفس است. براساس این یافته می‌توان نتیجه گرفت که آموزش پیش‌دبستانی مکتب‌القرآن موجب افزایش اعتماد به نفس دانش‌آموزان پایه اول می‌گردد. هر چند که پژوهش جعفری‌زاده و حجتی (۱۳۹۶)، حاکی از آن است که قصه‌های قرآنی بر عزت

نفس کودکان تأثیر معناداری ندارد و فقط بر عزت نفس کودکان در بعد خانوادگی موثر است. ولی در ادامه اشاره می‌کنند که می‌توان از خانواده به عنوان زمینه‌ای جهت ایجاد شناخت و آگاهی نسبت به ارزش‌ها و مسائل اعتقادی و دینی استفاده کرد. در واقع عزت نفس را می‌توان مجموعه‌ای از افکار، احساسات، عواطف و تجربه‌ها تصور کرد که در فرایند زندگی اجتماعی شکل می‌گیرند. در مقابل اعتماد به نفس محدودتر از عزت نفس است (مثل تفاوت انگیزش و انگیزه) در کل اعتماد به نفس به عقیده یک فرد نسبت به توانایی‌ها و استعدادهایش مربوط است، اما عزت نفس به معنای داشتن احساس ارزشمندی و کارایی در مورد خود است. با این تعریف مشخص می‌شود که مکتب‌القرآن طبق یافته جعفری‌زاده و حجتی (۱۳۹۶) بر عزت نفس کودکان در خانواده تأثیر مثبت گذاشته و زمینه خانوادگی و عزت نفس بالا می‌تواند در اعتماد به نفس بالای کودکان مؤثر باشد. هرچند نیاز به کنترل متغیر زمینه خانوادگی کودکان در پژوهش‌های بعدی احساس می‌شود که پژوهش حمیدی و همکاران (۱۳۹۲) نیز این یافته را (نیاز به کنترل متغیر زمینه خانوادگی و...) را تایید می‌کند.

یافته چهارم این پژوهش، وجود تفاوت معنادار بین دانش‌آموزان دو گروه در میزان حساسیت و زود رنجی است. نتایج این پژوهش با نتایج تحقیقات حمیدپور و همکاران (۱۳۸۸) همسو است. در چرایی این همسویی لازم به یاد آوری است که طبق نتایج این پژوهش اجرای برنامه‌های پیش‌دبستانی (و بالاخص مکتب‌القرآن در مورد پژوهش حاضر) باعث بهبود مهارت خودتنظیمی در کودکان شده و در نتیجه کنترل بهتر بر روی علل و زمینه‌های روانی حساسیت و زود رنجی از سوی کودک را به همراه داشته است. رمضان‌زاده و همکاران (۱۳۹۴)، نیز در مطالعه خود یاد آور شدند که اعتقادات و اعمال مذهبی در پیشگیری از ابتلا به اختلالات روانی (افسردگی، اضطراب و...) مهم بوده که خود این اختلالات می‌توانند از عوامل زمینه‌ای حساسیت و زود رنجی به حساب آیند. بنابراین اجرای برنامه‌های قرآنی نظیر آموزش‌های پیش‌دبستانی مکتب‌القرآن زمینه انس بیشتر دانش‌آموزان را با قرآن فراهم ساخته و منجر به سلامت روانی بالاتری در آنها شده است و بدین ترتیب زمینه را برای سازگاری اجتماعی در افراد پیریزی می‌نماید.

یافته پنجم این پژوهش، عدم تفاوت معنادار در قدرت تخیل دانش‌آموزان دو گروه

است. یعنی این که آموزش پیش‌دبستانی مکتب‌القرآن نتوانسته بود تغییر معناداری در میزان تخیل دانش‌آموزان کلاس اول ایجاد نماید. این نتیجه با نتایج تحقیقات حمیدپور و همکاران (۱۳۸۸) همسو است. اما همان‌طور که چند سطر پیش نیز ذکر شد درستی و همکاران (۱۳۹۶)، معتقد بودند که قصه‌های قرآنی باعث افزایش تخیل در کودکان می‌شود که با یافته‌های پژوهش حاضر مغایرت دارد.

یافته ششم این پژوهش، وجود تفاوت معنادار در دو گروه در برقراری ارتباط با خواهران و برادران و همسالان است. این یافته به این معنی است که آموزش پیش‌دبستانی مکتب‌القرآن نتوانسته است تغییر معناداری در نحوه ارتباط دانش‌آموزانی که آموزش‌های پیش‌دبستانی را در مکتب‌القرآن گذرانده با خواهران و برادران خود ایجاد نماید. نتایج این تحقیق با نتایج تحقیقات صبحی‌قramلکی و همکاران (۱۳۹۵) همسو است. نتایج پژوهش صبحی‌قramلکی و همکاران (۱۳۹۵) نشان می‌دهد که آموزش مهارت‌های زندگی باعث افزایش مهارت‌های اجتماعی و رابطه با همسالان و کاهش طرد همسالان، رفتارهای غیر اجتماعی، رفتارهای تکانشی و افزایش برتری‌طلبی می‌گردد. در نتیجه می‌توان گفت که آموزش‌های دینی- مذهبی علی‌الخصوص آموزش پیش‌دبستانی به شیوه مکتب‌القرآن باعث ایجاد زمینه روحی روانی مثبتی نسبت به مهارت‌های سازگاری فردی و اجتماعی در فراگیران این دوره‌ها و در نتیجه ارتباط مناسب با بزرگ‌ترها از جمله خواهران، برادران و همسالان می‌شود. این یافته نشان‌دهنده تناسب برنامه‌های مکتب‌القرآن با اهداف غایی دوره پیش‌دبستانی در زمینه مهارت‌های اجتماعی است.

پژوهش حاضر دارای محدودیت‌هایی است. از جمله محدودیت‌های این پژوهش به طرح پژوهش یعنی آزمایشی نبودن طرح و عدم کنترل دقیق متغیرها، نپرداختن به محتوای آموزشی، مؤلفه‌ها و ویژگی‌های آن، در نظر نگرفتن تأثیر سایر شرایط محیطی بر مهارت اجتماعی کودکان مثلاً تأثیر خانواده و نوع تربیت فرزندان و سایر ویژگی‌های خانواده اعم از تعداد فرزندان، فرزند چندم بودن فرد مورد آزمایش و ... است. دیگر محدودیت‌های این پژوهش عدم وجود ابزار استاندارد در دوره ابتدایی برای بررسی مهارت‌های اجتماعی است. در این مطالعه اطلاعات پیرامون مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان از معلمان جمع‌آوری شد. بنابر این پیشنهاد می‌شود که اگر

بتوان از ابزارهای دیگری از قبیل «مشاهده» استفاده کرد که بتوان مستقیماً اطلاعات از خود دانش‌آموزان جمع‌آوری نمود بهتر می‌توان به تصمیم‌گیری پرداخت و پیرامون اثرات مثبت مراکز مکتب‌القرآن به قضاوت نشست.

براساس یافته‌های حاصل به دلیل تأثیر مثبت آموزش‌های پیش دبستانی مکتب القرآن بر برخی از مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان پیشنهاد می‌شود که سیاستگذاران آموزش پیش دبستانی از طریق آسیب‌شناسی رویه‌های آموزشی مکتب القرآن به شناسایی کاستی‌ها بپردازند و از طریق رفع آن کاستی‌ها به ارتقای مهارت‌های گوناگون نوآموزان در دوره‌های دبستان از جمله مهارت‌های اجتماعی اقدام نمایند.

- احمدی، سیداحمد و نورانی، ساغر. (۱۳۸۰). بررسی میزان تأثیر بازی‌های نمایشی (پانتومیم) در الگوپذیری مهارت‌های اجتماعی در کودکان پیش دبستانی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (اصفهان)، دانش و پژوهش، ۳(۷)، ۲۱-۴۰.
- اصلانی، زهرا. (۱۳۹۱). مقایسه مهارت‌های اجتماعی و پیشرفت سواد خواندن دانش‌آموزان دوره ابتدایی با سابقه آموزش پیش دبستانی (مکتب‌القرآن و عادی) و بدون آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- بدخشان، سعید. (۱۳۹۶). بررسی تطبیقی تربیت اجتماعی از منظر مکتب بازسازی گرای (اجتماعی) و مکتب تربیتی اسلام. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور مرکز میاندوآب.
- پولادی‌شهری، علی؛ بهروزی، محمد؛ منصورزاده، عبدالمحمد و رضایی، مریم. (۱۳۹۲). بررسی تأثیر آموزش پیش دبستانی بر مهارت‌های روانی-حرکتی و سازگاری اجتماعی کودکان. ششمین همایش بین‌المللی روان‌پزشکی کودک و نوجوان ایران، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی تبریز.
- جعفریان، هادی و غفاری، سیدخلیل. (۱۳۹۵). تربیت دینی و تأثیر آن بر اخلاق فردی و اجتماعی دانش‌آموزان ابتدایی (مطالعه موردی: دانش‌آموزان مقاطع سوم تا پنجم ابتدایی مشغول به تحصیل در حوزه شهرستان شهرکرد). کنگره بین‌المللی علوم انسانی، مطالعات فرهنگی. تهران: مرکز توانمندسازی مهارت‌های فرهنگی و اجتماعی جامعه.
- جعفری‌زاده، فاطمه و حجتی، حمید. (۱۳۹۶). تأثیر قصه‌های قرآنی بر عزت نفس کودکان پیش دبستانی گنبد کاووس در سال ۱۳۹۵. نشریه پژوهش پرستاری ایران، ۱۲(۳)، ۱-۶.
- جلیلی آبکنار، سیده سمیه. (۱۳۸۹). آموزش مهارت‌های اجتماعی به دانش‌آموزان آسیب دیده شنوایی. تعلیم و تربیت استثنایی، ۱(۱۰۴)، ۶۶-۷۲.
- حمیدپور، حسن؛ حسینی، علی و پژوهنده، علی. (۱۳۸۸). نقش آموزش پیش دبستانی در یادگیری مهارت‌های روانی-حرکتی و سازگاری اجتماعی. مجله علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه شهید چمران اهواز، ۵(۳)، ۱۱۷-۱۳۸.
- حمیدی، افتخار؛ منشئی، غلامرضا؛ اشکان، ساناز و احمدی‌مهر، زهرا. (۱۳۹۲). بررسی تأثیر آموزش پیش دبستانی بر یادگیری مهارت‌های روانی-حرکتی و سازگاری اجتماعی دانش‌آموزان دوره ابتدایی. ششمین همایش بین‌المللی روان‌پزشکی کودک و نوجوان ایران، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی تبریز.
- خضری، آناهیتا. (۱۳۹۱). آموزش مهارت‌های اجتماعی به دانش‌آموزان با نیازهای ویژه در نظام آموزش فراگیر. تعلیم و تربیت استثنایی، ۱(۱۰۹)، ۷۸-۸۴.
- درستی، رقیه و زارعی، حیدرعلی. (۱۳۹۶). تأثیر قصه‌گویی قصص قرآنی بر سازش یافتگی کودکان پیش دبستانی. فصل‌نامه سلامت روانی کودک، ۴(۱)، ۵۶-۶۶.
- رمضان‌زاده، خیرالنساء؛ میری، محمدرضا و هاشمی، سیدمحمد. (۱۳۹۴). انس با قرآن و رابطه آن با بهداشت روان در دانشجویان. مجله پژوهشی دین و سلامت، ۳(۲)، ۴۱-۴۸.
- رنجبریان، رسول؛ موسی‌پور، نعمت‌الله و قزل‌ایاق، محمد. (۱۳۸۴). رابطه بین عزت نفس و نیاز به کسب موفقیت کارکنان سازمان‌های دولتی. فصل‌نامه مطالعات مدیریت، ۴۸(۴)، ۸۵-۱۰۲.
- سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس و حجازی، الهه. (۱۳۹۰). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران: انتشارات آگاه.
- شعبانی، زهرا. (۱۳۹۶). مقایسه تأثیر آموزش پیش دبستانی بر عملکرد انس با قرآن نوآموزان مکتب‌القرآن و سایر مراکز پیش دبستانی ۱۳۹۲-۱۳۹۳. دو فصل‌نامه علمی-پژوهشی تربیت اسلامی، ۱۲(۲۵)، ۱۱۹-۱۴۲.
- صابری، رضا. (۱۳۹۲). تأثیر آموزش پیش دبستانی بر رشد رفتارهای اجتماعی دانش‌آموزان در پایه اول مقطع ابتدایی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اسفراین.
- صبیحی‌قراملکی، ناصر؛ حاجلو، نادر و محمدی، سکینه. (۱۳۹۵). بررسی اثربخشی آموزش مهارت‌های زندگی بر سازگاری اجتماعی کودکان پیش دبستانی. مجله روان‌شناسی مدرسه، ۵(۱۳)، ۱۱۸-۱۳۱.

عصاره، علیرضا؛ احمدی، غلامعلی و عباس‌پور، حیدرعلی. (۱۳۹۲). تأثیر آموزش و پرورش پیش دبستانی بر پیشرفت تحصیلی و سازگاری اجتماعی دانش‌آموزان دو زبانه اول ابتدایی. *پژوهش‌های آموزش و یادگیری (دانشور رفتار)*، ۲۵(۳)، ۳۰۳-۳۱۲.

کارشکی، حسین؛ پاکدامن، مجید و قربانی، فاطمه. (۱۳۹۳). اثربخشی مهدهای قرآنی و مراکز پیش دبستانی عادی در پیشرفت مهارت‌های خودتنظیمی و خواندن دانش‌آموزان پایه اول دبستان. *دوفصل‌نامه علمی - پژوهشی تربیت اسلامی*، ۹(۱۸)، ۱۳۹-۱۵۱.

کاظمی، علی. (۱۳۸۹). بررسی تأثیر آموزش‌های قرآنی دوره پیش دبستانی بر مهارت خواندن دانش‌آموزان پسر اول ابتدایی شهر بردسکن (خراسان رضوی). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه روان‌شناسی و علوم تربیتی. دانشگاه پیام نور.

Barnett, W.S. (1995). Long-term effect of early childhood programs on cognitive and school outcomes. *The Future of Children*, 5(3), 25-50.

-----, (2011). Effectiveness of early educational intervention. *Science*, 333(6045), 975-978.

Krejcie, R.V., & Morgan, D.W. (1970). Determining sample size for research activities. *Educational and Psychological Measurement*, 30(3), 607-610.